

проблеми
історії
ГОЛОКОСТУ:

український
вимір

9
2017

«ТКУМА»
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

**Науковий журнал
Випуск 9**

Дніпро
2017

"TKUMA"
UKRAINIAN INSTITUTE FOR HOLOCAUST STUDIES

**HOLOCAUST
STUDIES:
A Ukrainian focus**

**Academic Journal
Issue 9**

Dnipro
2017

УДК 930.85
ББК 63.3 (2) 722
П 78

**Рекомендовано до друку
Міжнародною Академічною радою Інституту «Ткума»**

Йоханан Петровський-Штерн (*Чикаго, США*)
Пол-Роберт Маґочі (*Торонто, Канада*)
Кай Струве (*Галле, Німеччина*)
Андрій Уманський (*Париж, Франція*)
Андрій Кравчук (*Садбері, Канада*)
Ярослав Вежбенец (*Жешув, Польща*)
Владислав Гриневич (*Київ, Україна*)
Олександр Зайцев (*Львів, Україна*)

Редколегія:

Ігор Щупак
Анна Медведовська
Єгор Врадій
Денис Шаталов

П78 Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал – Випуск 9. –
Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2017. – 280 с.

ISBN 978-966-383-978-3

Поточний випуск журналу містить статті науковців, які висвітлюють різні аспекти проблематики Голокосту в Україні; коментовані джерела, передусім спогади періоду Другої світової війни; рецензії та огляди актуальних наукових праць.

Рекомендований дослідникам, викладачам, аспірантам, студентам та всім, хто цікавиться студіями з Голокосту.

This issue of the Journal contains academic articles covering various aspects of the Holocaust in Ukraine; commented sources, particularly, the memories of World War II; reviews of the latest academic papers.

The issue is recommended for researchers, teachers, post-graduate students, graduate students and all those interested in the Holocaust studies.

ISBN 978-966-383-978-3

**УДК 930.85
ББК 63.3 (2) 722**

© Інститут «Ткума», 2017
© ПП «Ліра ЛТД», 2017

ЗМІСТ/ARTICLES

- 7 **ВІД РЕДАКЦІЇ**
8 **EDITOR'S FOREWORD**

ДОСЛІДЖЕННЯ

- 10 **Роман Шляхтич**
Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації
- 27 **Фаїна Винокурова**
Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії 1941–1942 рр.
- 68 **Александр Круглов**
Депортация и уничтожение евреев Одессы в северных районах области в 1942 г.
- 100 **Ірина Захарчук**
Пам'ять та ідентичність: українські літературні проєкції Голокосту
- 130 **Владимир (Зеєв) Ханин, Элина Бардач-Ялова**
Историческая память эпохи постмодерна: эксперты о месте темы Холокоста в самосознании постсоветского еврейства

ДЖЕРЕЛА

- 155 **Ігор Щупак**
Знищення і рятування євреїв Борислава: аналіз одного документа з архіву Єврейського Історичного Інституту
- 174 **Денис Шаталов**
«Узнал я архитрагические вещи»: відомості про Голокост у листах військовослужбовців РСЧА
- 179 **Єгор Врадій**
Геноциди та тоталітаризми першої половини ХХ ст. очима обивателя з провінції

ГОЛОКОСТ ВІД КУЛЬ, ВІД ГОЛОДУ ТА ХВОРОБ: ДОЛЯ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ ТРАНСНІСТРІЇ 1941–1942 рр.

Дана стаття є спробою історичної реконструкції подій Голокосту, вчиненого румунськими окупантами на захоплених в ході німецько-радянської війни територіях. Досліджуваний період є важливою, але маловивченою сторінкою історії систематичного винищення єврейського населення союзниками нацистської Німеччини. Саме Румунія не лише вела війну на боці Німеччини, але також власну війну проти євреїв. Румунська влада здійснювала Голокост активно і самостійно, за власним планом. Щоправда, румунська антиєврейська політика, на відміну від німецької, еволюціонувала і трансформувалася в залежності від змін військово-політичного клімату Другої світової війни.

На численних архівних матеріалах, передусім Державного архіву Вінницької області, у статті відтворено історію масових вбивств євреїв, здійснених влітку 1941 р. на південних та південно-західних територіях України, зокрема Вінницької області, а також таких складових румунського Голокосту як депортації бессарабських та буковинських євреїв на територію Трансністрії, зокрема у її вінницьку частину. Саме у південні та південно-західні райони Вінницької області було депортовано близько 100 тис. євреїв із зазначених регіонів. Такі наслідки депортації як смертність від епідемій тифу та інших інфекційних хвороб також представлені в дослідженні і розглядаються автором як суттєвий чинник фізичного знищення єврейського населення поряд з розстрілами.

Отже, у дослідницькому фокусі знаходиться регіоналізація вищезгаданої проблематики, що дозволило виокремити типові прояви румунської антиєврейської політики та її особливості, насичуючи та ілюструючи їх регіональною конкретикою.

Ключові слова: Голокост, Трансністрія, румунська зона окупації, румунська антиєврейська політика, доктрина екстремістського націоналізму, епідемії тифу, геттоїзація.

Науковою статтею, яка подається нижче, ми започатковуємо серію досліджень з історії Голокосту, здійсненого румунськими військами та румунською окупаційною владою на території Трансністрії,

1. Фаїна Аврамівна Винокурова – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області з науково-методичної роботи.

зокрема в південних та південно-західних районах Вінницької області.

Політика Голокосту, що проводилася на теренах України румунськими окупантами, досліджена значно менше, порівняно з тим, як висвітлені дії німецьких нацистів щодо євреїв.

У зарубіжній історіографії є низка фундаментальних наукових праць, у яких висвітлюється доля євреїв, що утримувалися в гетто, колоніях і таборах Трансністрії періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). Однією з найпомітніших із них є тритомна праця Ж. Анчеля «Transnistria, 1941–1943», яка стала базовою для подальших досліджень із трансністрійської проблематики². Надзвичайну цінність являє собою праця М. Карпа, що стосується проблематики румунського Голокосту, яка вийшла друком у 1947 р. Документи і факти, що висвітлюються в книзі, використовуються майже в усіх дослідженнях із зазначеної теми³.

До числа базових оглядових праць відносимо ґрунтовну наукову роботу американського історика Раду Іоаніда, в основу якої увійшла колекція копій румунських документів, що зберігаються в Меморіальному музеї пам'яті жертв Голокосту США (далі у посиланнях – USHMM), а також «Заключний звіт» Міжнародної оглядової комісії з розслідування Голокосту⁴. Історії Голокосту в Трансністрії присвячено наукову розвідку Далії Офер⁵. Дослідження рабина Юліуса С. Фішера про Голокост у Румунії, Бессарабії, Буковині, Трансністрії базується на офіційній румунській документалістиці (наказах, доповідях, звітах, матеріалах судового процесу над

2. Ancel J. Transnistria, 1941–1943: the Romanian Mass Murder Campaigns. – Vol. 1–3. – Tel Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, 2003. – 2093 p.

3. Carp M. Cartea Neagră. Suferintele evreilor din România 1940–1944. – Vol. 1–3. Transnistria. – Bucuresti, 1947.

4. Ioanid R. The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago: Ivan R. Dee in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2000. – 381 p.

5. Ofer D. The Holocaust in Transnistria. A Special Case of Genocide. // The Holocaust in the Soviet Union. / Eds. L. S. Dobroszucki, J. S. Gurock. – New York, 1993. – P. 133–154.

румунським диктатором Антонеску). Цінність видання Фішера полягає в тому, що автор розкрив складові стратегії виживання євреїв у румунській зоні окупації, навів факти єврейського протистояння румунським окупантам та їх спільникам. Той факт, що на історію Трансністрії дослідники звернули увагу із запізненням, автор втілює у назві книги «Трансністрія: забуте кладовище»⁶.

До значущих новаторських праць із зазначеної теми відносимо наукові дослідження Олександра Далліна, Денніса Делетанта, Дори Літані, а також незалежного швейцарського дослідника Сімона Гайсбюлера, які мають дискусійний характер⁷.

Зовсім незначну кількість праць видано про історію окремих трансністрійських гетто, роль особистості у здійсненні стратегії виживання євреїв в екстремальних умовах окупації. У цьому контексті заслуговує на увагу наукова стаття Вадима Алцкана, директора відділу міжнародних архівних проєктів USHMM⁸.

Серед вітчизняних історичних досліджень, у яких виокремлюється з врахуванням особливостей румунської антиєврейської політики трансністрійська тема, варто згадати нову монографію відомих в Україні та за її межами авторів Олександра Круглова, Андрія

6. Фишер Ю.С. Транснистрия: забытое кладбище. Сокр. перевод с англ. – Одесса: Друк, 2002. – 128 с. Юліус С. Фішер – нащадок відомого празького рабина XVII ст., отримав високий ступінь д-ра філософії і права. Під час війни був рабином у румунському місті Дева, як міг підтримував своїх одновірців. З 1942 р. жив у США, якийсь час був рабином у м. Б'юфорт, штат Південна Кароліна.

7. Dallin A. Odessa 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. – Iasi: Oxford, Portland Center for Romanian Studies, 1998. Deletant D. Ghetto Experience in Golta. Transnistria, 1942–1944. // Holocaust and Genocide Studies. – 2004. – Vol. 18. – No. 1. – P. 1–26. Deletant D. Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and his Regime. Romania 1940–1944. – Houndmills: Nev York, 2006. Litani D. The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents. // Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance. – Vol. 1. – Jerusalem. 1967. – P. 135–154. Geissbühler S. Blutiger Jule. Rumâniens Vernichtungskrieg and der vergessene Massenmord an der Juden 1941. – Paderborn: Ferdinand Schöning, 2013. – 241 p. Гайсбюлер С. Кривавий липень. Війна на знищення в Румунії й забуте масове вбивство євреїв 1941 року. // Уроки Голокосту. – 2013. – № 2(34). Geissbühler S. The Rape of Jewish Women and Girls during the First Phase of the Romanian Offensive in the East, Juli 1941: A Research Agenda and Preliminary Findings. // Holocaust Studies. – 2013. – No. 19. – P. 59–80.

8. Алцкан В. З іншого боку ріки: доктор Адольф Гершман і жмеринське гетто. // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – 2016. – № 8. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума». – С. 6–39. Вперше дану статтю було опубліковано англійською мовою: Altskan Vadim. «On the Other Side Zhmerinka Ghetto 1941–1944». // Holocaust and Genocide Studies. – 2012. – Vol. 26. – No. 1. – P. 2–28.

Уманського, Ігоря Щупака⁹. Особливістю цієї праці є те, що в науковий обіг, переважно вперше, введено масив архівних джерел. Зазначеній монографії передували наукові роботи О. Круглова, в яких відображено трансністрійську тему¹⁰.

Декілька праць з проблематики Голокосту підготовано науковцями державних архівів Вінницької, Миколаївської та Одеської областей, територія яких повністю або частково входила до румунської зони окупації¹¹. Упродовж останніх років за кордоном та на Вінниччині видано декілька збірників спогадів тих, хто пережив Голокост у печерському таборі-гетто¹².

Безперечно, перевага в дослідницькому процесі апріорі належить документу як архівному джерелу з урахуванням того, що документи не є дзеркалом подій, але ефективним засобом пізнання істини. Щодо джерельної бази з трансністрійської проблематики першість, безумовно, належить Держархіву Одеської області (далі в посиланнях – ДАОО). Значний за кількістю та інформативністю масив окупаційних фондів (1941–1944 рр.) зберігається у Держархіві Вінницької області (далі в посиланнях – ДАВіО). Власне, депортації та підготовка до них, геттоізація, перебування у транзитних таборах та інші аспекти долі депортованих буковинських євреїв можуть бути

9. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. – Дніпро: Український інститут Холокоста изучения «Ткума», 2016. – 564 с.

10. Круглов А. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: энциклопедический справочник. – Харьков: Каравелла, 2001.

11. Винокурова Ф. Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. Противостояние личности политике геноцида. Участие евреев в антинацистском подполье. – Т. II. – Кн. 1. – Вінниця: ВІНДРУК, 2017. – 1000 с. Винокурова Ф. Том III. Участники боевых действий и труженики тыла. – Вінниця: Антекс, 2000. – 336 с. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Под ред. М. Д. Гольдинберга, ред.-сост. В. В. Щукин. – Николаев: издатель П. Н. Шамрай, 2013. – 408 с. История Холокоста в Одесском регионе. Сборник статей и документов. / Евр. общин. центр «Мигдаль»; сост. М. Рашковецкий. – Одесса: Студия «Негоциант», 2006. – 372 с.

12. Росс К. Рожденные страдать? Катастрофа в Украине 1941–1944. – Вінниця: Глобус-Пресс, 2011. – 204 с. Бронштейн М. Мертвая петля. Интервью с бывшими узниками печерского лагеря-гетто. – Калифорния: из-во «Либерти», 2013. – 304 с.

реконструйовані за допомогою фондів Держархіву Чернівецької області (далі в посиланнях – ДАЧО).

Важливі джерела щодо трансністрійської проблематики зберігаються в центральних архівах України. Різноманітні за складом і змістом документи та матеріали архівних колекцій ЦДАВО України, ЦДАГО України періоду Другої світової війни додають важливі штрихи до об'єктивного зображення на регіональному рівні історії України періоду нацистської окупації.

Безперечно цінність для нашого дослідження мають архівні зібрання, що зберігаються в зарубіжних архівах, як-от Державний архів Російської федерації (далі у посиланнях – ГАРФ), Російський державний військовий архів (далі у посиланнях – РГВА), Федеральний архів Німеччини (далі у посиланнях – ВАВ Bestand), Національний архів у США (далі у посиланнях – NARA).

Реконструюючи події румунського Голокосту, передусім констатуємо, що Румунія вступила в німецько-радянську війну як союзник Німеччини з притаманною їй політикою антисемітизму, яка на той час досягла апогею. Градус етнічної нетерпимості можна було хіба що порівняти з аналогічними явищами на європейському сході – Польщі, Росії ще за часів Російської імперії. До політичного, побутового, релігійного антисемітизму Гітлер та його спільники додали антисемітизм расовий.

Антисемітизм супроводжував процес «румунізації» – об'єднання Великої Румунії (Romania Mare). На відміну від угорців, німців, що проживали на території Великої Румунії, євреї були вразливішими, оскільки їх не захищала жодна національна держава¹³.

Якщо простежити еволюцію політики пронимецького диктатора І. Антонеску щодо єврейського питання, то стає очевидним, що вона була продиктована далеко не позицією Берліна, а власними інтересами. Перед війною в Румунії тривав процес динамічної сукупної

13. Cernovodeanu P. The History of the Jews in Romania. – Tell-Aviv: Gildstein – Goren Diaspora Research Center, Tell-Aviv University, 2005. – Vol. 3. – P. 274.

радикалізації. Серед політичної та військової верхівки того часу не було нікого, хто навіть міг подумати про необхідність припинення ескалації ненависті¹⁴.

У 1940–1944 рр. маршал Антонеску, очолюючи Національний легіонерський уряд Румунії, зосередив у своїх руках реальну владу в країні. Депортація євреїв, як найбільшої етнічної меншини, стала головним інструментом запровадженої диктатором політики «етнічного, політичного очищення» та «гомогенізації» румунського населення. Термін «очищення» все частіше траплявся в тогочасній офіційній румунській документалістиці та мав відвертий расовий характер.

У ході війни диктатура Антонеску не тільки повернула східні території – Бессарабію та Буковину, анексовані Радянським Союзом, а й втілила в життя принципи «етнічного очищення» – ліквідацію євреїв будь-якими способами¹⁵. У «Директивах та вказівках для цивільних інспекторів», що відправлялися до Бессарабії та Буковини, був розділ «Етнічне очищення», в якому йшлося про заходи насильницької міграції єврейського елемента, а також інших чужорідних елементів, яких необхідно виштовхнути за кордон: «їм нема що робити в Бессарабії в момент реставрації наших національних інтересів...»¹⁶.

Депортації (в офіційній мові перевагу в Румунії надавали терміну «евакуація») здійснювалися румунською армією та жандармерією як відплата: диктатура Антонеску звинувачувала євреїв у приниженні та поразці румунської армії в Бессарабії під час відступу влітку

14. Ancel J. Antonescu and the Jews. // *Yad Vachem Studies*. – Vol. 23. – Jerusalem, 1993. – P. 213–280. Kershaw I. *Der NS-Staat. Geschichte, Interpretationen und Kontroversen in Überbeck*. – Reinbek bei Hamburg, 1994. – P. 157.

15. Цит. за: Протокол телефонної розмови між Антонеску та командувачем 11 німецької армії. // *Bundesarchiv Freiburg, RH/26/76(6), Kriegstagebuch № 1, Chefsache (11 Armee)*. Див. Geissbühler S. *Blutiger Suli*. – P. 59.

16. Цит. за: Протокол телефонної розмови між Антонеску та командувачем 11 німецької армії. // *Bundesarchiv Freiburg, RH/26/76(6), Kriegstagebuch № 1, Chefsache (11 Armee)*. Див. Уничтожение евреев СССР в годы немецко-румынской оккупации (1941–1944): Сб. документов. / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992. – С. 77–78.

1940 р. Також диктатор керувався нібито міркуваннями безпеки: він не бажав мати в румунському тилу євреїв, яких вважав ненадійними. На євреїв покладали відповідальність за події, направлені проти румунських військ у боях за Одесу. Окупанти вважали, що євреї-комісари Червоної Армії спричинили шалений опір та втрати румунських військ¹⁷.

Спочатку Антонеску та його найближче оточення розглядали депортацію євреїв як одноразову операцію, пов'язану з німецько-румунським наступом через Бессарабію та Буковину, призначену вигнати звідти всіх євреїв і відтіснити їх за Буг¹⁸. При цьому румунська влада покладала надії на виконання німецькою стороною таємного протоколу, підписаного 30 серпня 1941 р. в рамках Тигінської угоди, відповідно до якої між «єврейським відділом» РСХА, очолюваним штурмбаннфюрером СА Ейхманом, та румунськими спецслужбами було досягнуто домовленості: через деякий час, коли Райх буде готовий, передати німецькій стороні євреїв для подальшої депортації до Польщі, де б їх знищили у таборах смерті. У певній інтерпретації це положення «перейшло» у п. 7 вищезгаданої угоди, де зазначається необхідність відкласти депортацію за Буг «...до закінчення воєнних операцій, коли депортації на схід стануть можливими». Німецьке командування відмовилося на той час переміщувати депортованих бессарабських євреїв за Буг, пояснюючи це воєнними труднощами, завантаженістю шляхів, проблемами в розміщенні депортованих тощо. Ентузіазм диктатора Антонеску щодо звільнення Румунії від євреїв виявився більшим за його політичну далекоглядність. Виштовхування десятків тисяч людей до зон бойових дій створювало

17. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, спр. 392, арк. 10–12. Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust. / Ed. by J. Ancel. – New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1986. – Vol. III. – P. 259–262. Vol. IV. – P. 126. Ancel J. Transnistria: 1941–1943. – Vol. 1. – P. 317–318.

18. Протокол засідання Ради Міністрів Румунії від 6 вересня 1941 р. // Evreii din România în anii 1940–1944. Problema Evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri. / Ed. by L. Benjamin. – Vol. II. – București: Hasefer, 1996. – P. 302–303.

проблеми з постачанням і безпекою, які німецька армія не мала ані часу, ані бажання вирішувати¹⁹.

Отже, приступаючи до дослідження будь-якої складової історії румунського Голокосту, усвідомлюємо: Румунія вела війну на знищення на боці Німеччини, а також власну війну проти євреїв. Вона здійснювала Голокост активно та самостійно, за власним планом²⁰.

Голокост від куль та Голокост від голоду та хвороб – саме ці визначення відповідають антиєврейській політиці, яку проводила румунська окупаційна влада особливо в період 1941–1942 рр.

Хронологічно наша розвідка охоплює період функціонування німецько-румунської воєнної адміністрації (липень–серпень 1941 р.) і трансністрійський період (вересень 1941 р. – жовтень 1942 р.), який ми умовно визначаємо як «початковий період» румунської окупації південних та південно-західних територій України, зокрема й Вінницької області. Географічні рамки нашого дослідження обмежені територією Вінницької області.

Отже, складові румунського Голокосту розподіляємо за такою проблематикою: етапи депортації бессарабських, буковинських євреїв румунського повіту Дорохой та їх наслідок – високий рівень смертності від тифу та інших інфекційних хвороб, особливо в середовищі депортованих євреїв.

Саме тут вважаємо за доцільне охарактеризувати «передтрансністрійський» період німецько-румунської окупації, який передував утворенню Губернаторства Трансністрія, – період функціонування німецько-румунської воєнної адміністрації в південних та південно-західних районах Вінницької області, які згодом увійшли до складу губернаторства.

19. Bundesarchiv Militärarchiv, RH 20-II/488, Bi – 67–70. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 78.

20. Ancel J. Antonescu and the Jews. // Yad Vashem Studies. – Vol. 23. – Jerusalem, 1993. – P. 213–218. Förster Jü. Hitlers verbundene gegen die Sowjetunion 1941 und der Judenmord. // Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte. / Hrsg. Hartmann u.a. – München, 2005. – S. 91–97.

На зазначеній території та в зазначений час взаємодіяли німецькі та румунські військові формування: 11-та німецька армія під командуванням генерал-полковника Шоберта та підпорядковані їй підрозділи айнзатцгрупи D (командир – штандартенфюрер СС Отто Олендорф), паралельно з ними діяли армійські підрозділи 3-ї румунської армії генерала Петре Думітреску та 4-ї – генерала Чуперки.

Армійські підрозділи, як і підрозділи айнзатцгрупи D, здійснювали каральні функції щодо єврейського населення. Командир 30-го корпусу 11-ї німецької армії Ганс фон Зальмут схвалив діяльність карателів та санкціонував організоване «...залучення військ до екзекуції мирного населення»²¹.

У румунській армії «єврейським питанням» займалася преторія, завданнями якої були організація та функціонування органів військової адміністрації. Командувачем цієї структури був генерал Іон Топор. Ще один румунський структурний підрозділ, що брав участь у антиєврейських заходах, – оперативний ешелон 1, який рухався слідом за армією. По мірі просування румунських армій на схід, вони передавали управління окупованими територіями Міністерству внутрішніх справ – румунській жандармерії²².

Масові вбивства євреїв залежали не тільки від бажання диктатора Антонеску. Важливі імпульси щодо знищення євреїв ішли знизу. Безперечно, існували накази вищого політичного та військового керівництва щодо «очищення» окупованих територій. Після початку наступу на Південному фронті на землі Бессарабії та Північної Буковини увійшли регулярні війська Румунії – саме вони були першими, хто зіткнувся з єврейським населенням, за ними слідували підрозділи румунської жандармерії. Отже, румунським військам було відомо: коли вони перетинали румунсько-радянський кордон,

21. Ермаков А. Вермахт против евреев. Война на уничтожение. – М.: Яуза-пресса, 2009. – С. 149.

22. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 246; там само, спр. 153, арк. 4–4 зв.; там само, спр. 156, арк. 217; там само, спр. 395, арк. 2. Нюрнбергерский процесс. – Т. IV. – Москва, 1959. – С. 57–58, 497. Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 28.

Ion Butnaru. The Silent Holocaust. Romania and its Jews-New-York, 1992. – P. 91.

євреї підлягали знищенню, а відтак вбивства почалися з перших днів німецько-румунської окупації²³.

Переслідування, екстермінація євреїв відбувалися в південних, південно-західних районах Вінницької області, коли підрозділи айнзатцгрупи D за співучасті румунських військових і жандармських підрозділів розстрілювали місцевих євреїв, а також тих, хто застряг на шляхах евакуації, бессарабських євреїв, які на той час опинилися на зазначеній території.

У липні 1941 р. розстріли єврейського населення відбулися в населених пунктах Вінницької області: Могилеві, Яришеві, Жабокричі, Чернівцях, Озаринцях, Копайгороді, Ямполі, Шпикові²⁴. У серпні 1941 р. десятки євреїв були розстріляні підрозділами айнзатцгрупи D начебто за «саботаж у зборі врожаю». У Піщанці зондеркоманда 10-а вбила 10 євреїв, у Бабчинцях оперативна команда 12 розстріляла 94 євреї. В цьому ж місяці в Томашполі знищили 150 євреїв, у Борівці, Феліціанівці, Моївці Чернівецького району відповідно 252, 53, 21 єврея, у Тиврові – 30²⁵. Під керівництвом румунського майора Фотіна румунські солдати розстріляли в Ямполі 139 осіб єврейської

23. AnceI J. German-Romanian Relations during the Second World War. // The Tragedy of Romanian Jewry. / Ed. by P.L. Braham. – New York: Boulder, 1994. – P. 57–76. Levezeanu I. The Romanian Holocaust Family Quarrels. // East European Politics and Societies. – 2002. – Vol. 16, № 3. – P. 934–947.

24. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1235, арк. 40, 41 (Див. Ereignismeldung UdSSR № 4507.08.1941); там само, оп. 54, спр. 1255, арк. 3, 23 зв., 24 зв.; там само, спр. 1265, арк. 8, 20–23, 26–28; там само, спр. 1271, арк. 9, 57–58. Рабінер Б. Мы родом из гетто. Воспоминания узников Могилев-Подольского гетто. – Нью-Йорк, 1996. – С. 25. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 1–36, 277, 312, 317–319, 458–459; там само, спр. 13, арк. 40, 45, 48, 317, 340, 428, 430–432, 455–457.

25. VAB Bestand, n-581216, Lp 163.ZSTL, BI16211210. NARA, t. 175. – P. 233. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 397, арк. 6. Див. звіт майора фон Зейдліца від 04.08.1941 р. відповідно до інспекції збору врожаю (NARA, мікроскопія T-501, ролик 56, кадр 803). «Донесення про події в СРСР» № 61 від 23.08.1941 р. За іншими даними у Бабчинцях 22 липня 1941 р. було вбито 126 євреїв (ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1255, арк. 3 зв.). Протокол допиту від 09.04.1947 р. арештованого Karl Becker (Barch B162/1142, B1, 336–337). Допит проведено оперативним уповноваженим управління внутрішніх справ радянської воєнної адміністрації в Німеччині капітаном Дьомінієм (ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1235, арк. 4; там само, спр. 1252, арк. 54–56). Тиврівських євреїв розстріляли 28 серпня 1941 р., у вересні 1941 р. було знищено решту євреїв – близько 250 осіб; там само, спр. 1255, арк. 3–3 зв. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 232, 283.

національності (поховані на березі Дністра, частина – на полях колишнього колгоспу 20-річчя Жовтня)²⁶.

Характеризуючи румунську антиєврейську політику, зауважуємо, що вона мала хаотичний та напрочуд брутальний характер. Навіть відомі своєю жорстокістю підрозділи айнзатцгрупи D обурювалися «технічним забезпеченням каральних акцій», коли румуни залишали страчених без поховання. Іц, начальник розвідки 11-ї армії, екзекуції, здійснювані румунами, називав садистськими і звинувачував румунські війська в мародерстві²⁷.

Євреї гинули від рук румунських окупантів у транзитних таборах і на шляхах депортацій, що мали масовий характер, включаючи дітей, жінок, німецьких і старих. Такі дії румунської адміністрації свідчили про наміри диктатури Антонеску очистити Бессарабію й Буковину від євреїв. Німці не хотіли приймати таку кількість людей, і євреїв відправляли назад на бессарабський берег²⁸, зокрема, 5 серпня 1941 р. до містечка Атаки доправлено 3 тис. євреїв з 12 тис. переправлених румунами через Дністер у Могилеві²⁹. Скупчення в Могилеві³⁰, на той час у зоні бойових дій, понад 8,5 тис. бессарабських, а також 2,4 тис. місцевих євреїв, що становило близько 80% населення міста, із залишеним без змін житловим фондом (кількість населення збільшилася в 4 рази), викликало невдоволення німецької військової адміністрації³¹. Генералу Топору цього ж дня доповідали, що на шляху до Атак перебуває до 20 тис. євреїв з Хотинського та Сторожинецького повітів, але 7 серпня їх уже почали відправляти

26. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1 спр. 13, арк. 461–462.

27. La persecution des Juifs dans les Pays l'Est. / Ed. H. Monneray. – Editions du Centre, 1949. – P. 291. Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 20–11/488. Niederschrift über die Besprechung mit dem Is. Armees. 16.07.1941. – P. 18.

28. Angrick A. The Escalation German-Romanian anti-Jewish Policy after the Attack of the Soviet Union. // Yad Vashem Studies. – 1998. – Vol. 26. – P. 203–208.

29. Carp M. Cartea Neagra... – Vol. 3. – P. 101.

30. До і після війни – м. Могилів-Подільський, під час війни – м. Могилів. – Прим. авт.

31. ДАВіО, ф. Р-2383, оп. 1, спр. 27, арк. 1–78; там само, спр. 28, арк. 1–87; там само, оп. 7, спр. 48, арк. 5; там само, спр. 403, арк. 1–3; там само, спр. 404, арк. 1–2; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 42, арк. 12–12 зв.; там само, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 20, арк. 3.

назад з країни. Євреїв ганяли туди й назад, доки вони не падали. Трупи літніх чоловіків, жінок і дітей лежали вздовж дороги³².

Між німецькою військовою адміністрацією та румунською жандармерією час від часу виникали конфліктні ситуації з питань депортації та редепортації євреїв, у вирішення яких «активно втручалася» айнзатцгрупа D: оскільки події, про які йдеться, відбувалися ще до утворення Трансністрії, передбачалося, що винищення євреїв буде здійснюватися німецькими каральними загонами. Відповідно до звіту айнзатцгрупи D поліції безпеки і СД від 2 вересня 1941 р. румунські окупанти в кінці липня 1941 р. перегнали у Вінницьку область з Бессарабії та Буковини близько 35 тис. євреїв³³. На виконання наказів командувача 11-ї армії оперативні команди айнзатцгрупи D повернули з числа депортованих через Могилів та Ямпіль приблизно 25–27 тис. євреїв.

Це підтверджується показаннями колишнього командира підкоманди 10-b Ліпса (Lips) на судовому засіданні земельного суду в Мюнхені від 22 березня 1972 р. Він засвідчив, що в серпні 1941 р. в Могилеві було величезне скупчення євреїв. Ліпс отримав завдання повернути їх у зону румунських інтересів. Після того, як румуни почали заперечувати проти редепортації, оперативна група вирішила відправити їх до Ямполь, а звідти в румунську зону окупації. Колишні товариші по службі Ліпса свідчили, що дорогою на Ямпіль євреїв розстріляли. Але вони не знають, хто віддав наказ про це, оскільки ще на початку етапу євреїв було передано айнзатцкоманді 12.

У липні – серпні 1941 р. в південних та південно-західних районах Вінницької області було знищено близько 3 тис. євреїв – місцевих та депортованих.

Небажання німецької військової адміністрації погодитися з напливом євреїв на підконтрольну їм територію (райони Могилева,

32. РГВА, ф. 1275, оп. 3, спр. 662, арк. 6. Carp M. Cartea Neagra... – Vol. 3. Transnistria. – Bucuresti, 1947. – P. 96, 98. A. Dallin. Odessa, 1941–1944: Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. – P. 198–206.

33. Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 20-II/488, Bl. 70.

Ямполь) змусило Антонеску змінити свій план і на цьому етапі обмежитися операцією із затримання євреїв і зосередження їх на бесарабському березі Дністра в тимчасових транзитних таборах³⁴.

Отже, перша енергійна спроба румунів щодо депортації євреїв зазнала поразки, наштотхнувшись на спротив німецької воєнної адміністрації, яка на той час розпоряджалася територією між Дністром і Південним Бутом.

27 червня 1941 р. А. Гітлер ініціював перед румунськими союзниками перспективу приєднання до Румунії південно-західної частини України, у серпні 1941 р. він повторив свою пропозицію прем'єр-міністру країни маршалу І. Антонеску, коли румунські війська просувалися до Одеси. У результаті 19 серпня 1941 р. в Тигіні (м. Бендери) між Німеччиною та Румунією в особах німецького генерала Хауффе та румунського генерала Татаряну було підписано угоду, за якою на території між Південним Бутом і Дністром створено Губернаторство Трансністрія та встановлено там румунську окупаційну владу³⁵. Зазначену угоду було підкріплено конвенцією «Про забезпечення безпеки, адміністративної та економічної експлуатації між Дністром – Південним Бутом», підписаною 30 серпня 1941 р., за якою Румунія отримувала німецький мандат на здійснення тимчасової адміністрації та економічної експлуатації. Незважаючи на те, що управління територією передавалося цивільній адміністрації, Трансністрія ніколи не знаходилася у її прямому підпорядкуванні. Нацистська Німеччина передала територію між Південним Бутом та Дністром як компенсацію за північну Трансільванію. Південна

34. Ioanid R. The Antonescu Era. // The Tragedy on Romanian Jewry. / Ed. by R. L. Braham. – New York: The Rosental institute for Holocaust Studies, 1994. – P. 148.

35. У листах до Антонеску Гітлер пропонував останньому захопити та управляти територією між Дністром та Дніпром. Румунський диктатор відмовився, мотивуючи тим, що для цього «...не вистачає технічних засобів, озброєння та кадрів...» На зазначеній вище території він готовий був поставляти тільки охоронні формування.

(Див. Antonescu – Hitler. Corespondentia si intilniri (1940–1944). – Vol. 1. – Bucuresti: Coresi, 1991. – P. 116, 119–122).

Бессарабія та Північна Буковина, що один рік перед війною були радянськими, повертались Румунії³⁶.

Встановлювалася система влади, за якої призначений на посаду губернатора професор Георгіу Алексіану, на відміну від губернаторів Бессарабії та Буковини, отримав владу тільки у сфері цивільного управління, тому він так і називався – Цивільний Губернатор Трансністрії при командуванні румунською окупаційною армією в Трансністрії. Роль останньої виконувала 3-тя румунська армія під командуванням генерала Петре Думітреску. У діловодстві гарнізонних комендатур групи армій «Південь», що діяли на території між Південним Бугом та Дністром, призначення губернатора віднесено до розгляду особливих питань³⁷.

Усі посади у військовій та цивільній адміністрації згори донизу займали румуни. Виняток становила Одеса, де німецькі окупанти, враховуючи важливість морського порту, призначали своїх представників, які фактично відігравали роль головних розпорядників.

Тигінська угода, про яку вже йшлося вище, посилювала німецький вплив у Трансністрії, надаючи німецьким військам право розміщувати там свої підрозділи з метою безпеки та для збору відомостей розвідувального характеру, розгортання підрозділів зв'язку та інших взаємодій. У румунській зоні окупації Вінницької області – важливих залізничних вузлах Жмеринці, Вапнярці, інших стратегічних об'єктах, поряд з румунською продовжувала функціонувати німецька воєнна адміністрація. Німецькі комендатури діяли і в інших населених пунктах – Бершаді, Брацлаві, Могилеві, Тульчині, де були розміщені важливі стратегічні об'єкти, що знаходилися у сфері німецьких інтересів. Німецькі військовослужбовці також виступали радниками

36. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 4, спр. 1, арк. 1–4 зв. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. – К.: Дуліби, 2015. – С. 290.

37. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 153, арк. 3, 159; там само, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 32–32 зв. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 4, спр. 1, арк. 1–4 зв.

при румунській воєнній та цивільній владі³⁸. Таким чином, Тигінська конвенція визначала особливий статус Трансністрії як зони інтересів Румунії та Німеччини.

«Румунізація» як основний принцип румунської окупаційної політики знайшла своє відображення в адміністративно-політичному устрої окупованих територій і Трансністрії в тому числі: він був точним відтворенням румунської адміністративної системи та ділився на 13 повітів (жудеців), в які увійшли 464 райони, кожна адміністративна група декількох районів становила повіт. До складу губернаторства Трансністрія увійшли лівобережні райони колишньої Молдавської РСР, Одеська область, південні та південно-західні райони Вінницької області, західні – Миколаївської. Оскільки географічні рамки нашого дослідження обмежені територією Вінницької області, її устрій розглянемо детальніше. Вінницький регіон Трансністрії складався з Могилівського, Тульчинського, Ямпільського (Жугастру) повітів, частини Балтського повіту, куди увійшли Бершадський, Ободівський, Ольгопільський, Чечельницький райони, частини повіту Рибниця, до якого увійшов Піщанський район. Зазначені повіти та райони становили румунську зону окупації Вінницької області³⁹.

У Трансністрії вибудовувалася етнічна ієрархія, верхівку якої представляли румунські військові чиновники. Встановлювалася система влади, при якій у повітових центрах функціонували повітові управи – префектури, очолювані префектами, що призначалися Міністерством внутрішніх справ Румунії⁴⁰.

38. ЦГАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 145, арк. 4; там само, спр. 153, арк. 3–159; там само, спр. 392, арк. 78. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 33–33 зв. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1321, л. 247. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 4, спр. 11, арк. 2–2 зв.

39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 13. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 13, арк. 1–117. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 31, арк. 488–500.

40. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 32–33. ДАВіО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 48, арк. 1–16; там само, спр. 229, арк. 1–3; там само, спр. 238, арк. 1–36; там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 38, арк. 329; там само, ф. Р-3095, оп. 4, спр. 6, арк. 1–59. ДАОО, ф. П-92, оп. 1, спр. 8, арк. 74–76.

Натомість у містах та інших населених пунктах Трансністрії вирішальна роль належала військовим комендантам та командирам, що очолювали гарнізонні жандармерії.

Функціонували жандармські батальйони, кожен з яких мав у своїй структурі три легіони. У румунській зоні окупації Вінницької області діяв XI батальйон жандармерії з дислокацією в Могилеві та легіонами в Могилеві, Тульчині, Ямполі. Водночас з числа місцевого населення створювалася поліція, дії якої контролювала румунська жандармерія, що здійснювала каральні функції⁴¹.

У цілому на території Трансністрії саме органи військово-політичної влади відігравали вирішальну роль. Встановлений тут окупаційний режим відрізнявся багатьма обмеженнями. Зокрема, в'їзд з Румунії в Бессарабію та Буковину був вільним, для в'їзду ж до Трансністрії вимагався дозвіл румунського Генштабу⁴².

Головними методами управління територіями, окупованими Румунією, і Трансністрією в тому числі, стали пограбування і терор. Процвітали корумпованість та хабарництво, особливо в митній політиці. На час передачі Трансністрії захоплених німецько-румунськими військами територій було організовано німецьку митну поліцію, що охороняла та контролювала перетинання кордону з Трансністрією на західних, південних та певних ділянках північного кордону з райхскомісаріатом «Україна»⁴³.

Встановлений німецькою прикордонно-митною службою порядок дуже скоро почав порушуватися румунськими митниками, хоча

41. ЦДАОО України, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 33–33 зв. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 328, арк. 5; там само, оп. 4, спр. 5, арк. 1–3; там само, спр. 10, арк. 26; там само, ф. П-92, оп. 1, спр. 8, арк. 74–77. AnceI J. Transnistria 1941–1942. The Romanian Mass Campaigns, History and Documents Summaries. – Vol. 1–3. Tell-Aviv Univercitu, 2003. – P. 43.

42. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 32–33 зв. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1341, л. 247.

43. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 184, арк. 109. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 292, арк. 77–78. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 32–33. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 332; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 6, арк. 1–2; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 691, арк. 1; там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 13, арк. 13–18; там само, спр. 15, арк. 1–16; там само, ф. Р-425, оп. 1, спр. 152, арк. 19. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – С. 25–26. Додик С. Судьба євреїв Транснестрии. // Журнал «Корни». – 2004. – № 24 (октябрь–декабрь) – С. 7.

завдяки цьому багатьом утікачам з німецької території, що переслідувалися нацистами, – євреям, радянським військовополоненим, учасникам підпільно-партизанського руху, вдалося врятуватись⁴⁴.

Якщо німецькі військові підрозділи систематично знищували євреїв, то румунські війська проводили хаотичні, але водночас спустошувальні акції, що особливо характерно для періоду вересень – грудень 1941 р. Прикладом румунських звірств були публічні страти євреїв в Одесі 23–25 жовтня, під час яких за підриив будівлі, де розміщувався штаб 10-ї румунської армії, розстріляно та спалено близько 25 тис. євреїв, комуністів та радянських активістів. Розстріли відбувалися ще й у листопаді 1941 р.⁴⁵

У Богданівці (повіт Балта) винищено близько 50 тис. євреїв – до 10 тис. з Бессарабії, близько 30 тис. з Одеси, які утримувалися у місцевому таборі-гетто. Декілька тисяч євреїв померли від голоду та тифу, решту румунські окупанти розстріляли 21–23, 27–31 грудня 1941 р.; близько 2 тис. бессарабських євреїв, а також пригнаних з Вінницької та Одеської областей, спалено в табірних бараках⁴⁶.

Щодо місцевого населення румунська окупаційна влада застосувала систему заручництва, арештів, знущань, побиття, гвалтування жінок та дівчат. Упродовж перших 7–10 днів після окупації того

44. ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 9; там само, ф. 62, оп. 1, спр. 184, арк. 35–39. ДАВіО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 99, арк. 1–61.

45. ДАОО, ф. Р-2238, оп. 1, спр. 19, арк. 10–14. Одеська газета. – 1941. – 7 листопада. ГАРФ, ф. 7021, оп. 149, д. 38, лл. 47–49. NARA, Record Group 242, T. 501, reel 278. USHMM, RG 25. 003M, reel 12. ВАР Bestand R58/218. Телеграма генерала Трестиоряну в штаб 4-ї армії 22.X.1941 г. Carp M. Cartea Neagra Suferintele evreilor din Romania 1940–1944. – Vol. 3. – P. 2–8 (документ 118). Ancel J. Transnistria 1941–1943... – Vol. 3 – Tell-Aviv University, 2003. – P. 23. Stoenescu A. M. Armata maresalului evreii. – Bucuresti, 1998. – P. 366–367, 369–371. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – Chicago, 1961. – P. 200–201. Удлер Р. Годы бедствий. Воспоминания узника гетто. – Pittsburg – Chisinau, 2003. – P. 19.

46. ГАРФ, ф. 7021, оп. 69, л. 8; там само, оп. 149, д. 38, лл. 32–33. ДАОО, ф. Р-2238, оп. 1, спр. 20, арк. 3; там само, ф. Р-2253, оп. 1, спр. 94, арк. 78; там само, спр. 98, арк. 35, 77; там само, спр. 99, арк. 42, 50; там само, спр. 100, арк. 82. Першина Т.С. Фашистський геноцид в Україні 1941–1944. – К., 1985. – С. 97. Ancel J. The Romanian Campaigns of Mass Murder in Transnistria 1941–1942. // K., 1985. – С. 97. Ancel J. The Romanian Campaigns of Mass Murder in Transnistria 1941–1942. // The destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era. / Ed. by R. L. Braham. – New-York, 1997. – P. 113, 117–118. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. New-York, 1997. – P. 113, 117–118. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. New-York, 1997. – P. 113, 117–118. Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія. – Дніпро: Український інститут Холокоста изучения «Ткума», 2016. – С. 425–428.

чи іншого населеного пункту вони виявляли, заарештовували, а іноді розстрілювали актив села. Населенню окупованих територій заборонялося залишати місця проживання, ходити по вулицях міст і сіл з 21-ї години вечора до 5-ї години ранку. Заборонялося розголошувати відомості про воєнні операції або дислокацію військових частин. Напередодні створення Трансністрії був виданий декрет про встановлення смертної кари за розтягування трофеїв, за напад на румунських та німецьких солдатів, шпигунство та саботаж у фронтовому тилу⁴⁷. Запроваджено систему заохочень за виказування колишніх партійних та радянських працівників, євреїв. За порушення встановленого окупаційного режиму встановлено фонд штрафів⁴⁸.

Румунська влада відчувала різкий антагонізм з українським національним рухом через конкуруючі претензії на Буковину та Бессарабію. Однак діяльність ОУН-УПА не мала підтримки в місцевого населення, особливо сільського, невеликі шанси були і в партизанського руху, організованого вже наприкінці окупації. Про репресії щодо «неблагонадійних» верств населення йдеться в документах Шпиківської, Ямпільської, Яришівської райуправ, серед яких можна знайти розпорядження жандармського інспектора про переслідування українських націоналістів та євреїв. У постановах, наказах, листуванні Тульчинської префектури із Шпиківською претурою містяться вказівки про стеження за українськими націоналістами, їх дітьми та іншими «підривними елементами». До заарештованих за підпільно-партизанський рух застосовувалися жорстокі катування⁴⁹.

У цілому ж, з боку румунської влади спостерігалася політика дискримінації по відношенню до українського та російського населення (не кажучи вже про єврейське), прихильне ставлення – до німецького

47. Одеська газета. – 1942. – 12 січня (№ 25). Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 193–194.

48. ДАВіО, ф. Р-2383, оп. 1, арк. 1–227; там само, ф. Р-2943, оп. 1, спр. 1, арк. 1–11.

49. ДАВіО, ф. Р-1410, оп. 3, спр. 20, арк. 11; там само, ф. Р-1417, оп. 2, спр. 2; там само, ф. Р-1496, оп. 6, спр. 3, 17; ф. П-425, оп. 1, спр. 39, арк. 35–36; там само, спр. 214, арк. 5 зв.—10; там само, спр. 216, арк. 5–8, 15–15 зв.; там само, спр. 455, арк. 53 та ін.

та молдавського, а також румунів, що прибули в румунську зону окупації Вінницької області з Кубані⁵⁰.

На територіях, що перебували під німецьким контролем, інші національності сприймалися як трудові ресурси, обов'язкові для експлуатації на користь Третього Райху. Євреїв же розглядали винятково в ракурсі установки на «остаточне вирішення єврейського питання», під сухим формулюванням якого малися на увазі акції знищення єврейського населення. На території, що перебувала під румунським контролем, окупаційна влада пішла іншим шляхом – геттоїзації, в чому виявлялася її політика по відношенню до «остаточного вирішення єврейського питання», – через ізоляцію євреїв у так званих місцях фіксованого утримання: гетто, колоніях, тюрмах, гетто-таборах та ін. Передбачалося, що в'язні там поступово вимирають від голоду та інфекційних хвороб. Крім того, звідти їх завжди можна було б забрати для виконання примусових робіт, у тому числі на німецьку територію, де їх очікувала неминуча загибель.

Восени 1941 р. в румунській зоні окупації Вінницької області опинилися десятки тисяч євреїв – місцевих, що вціліли після першої хвилі акцій знищення, здійснених у липні – серпні 1941 р. за часів функціонування німецько-румунської військової адміністрації. Здебільшого то були літні люди, жінки з дітьми, хворі, інваліди. Військовозобов'язаних чоловіків та жінок було мобілізовано до лав Червоної армії, частина єврейського населення виїхала в евакуацію, зокрема з промисловими підприємствами, на схід СРСР. У Вінницький регіон Трансністрії (з вересня 1941 р. до жовтня 1942 р.) депортовано понад 100 тис. євреїв з Бессарабії, Північної Буковини, румунського повіту Дорохой. Окрім того, у Бершадь та Бершадський район були вигнані євреї із Савранського повіту (Одещина).

Відтак геттоїзація була одним із основних напрямків румунської антиєврейської політики. Організація гетто, колоній, гетто-таборів та інших місць фіксованого утримання євреїв регламентувалася

50. ДАВіО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 491, арк. 1–66.

наказом Цивільного Губернатора Трансністрії проф. Г. Алексіяну від 11 листопада 1941 р. № 23 (далі за текстом – наказ губернатора Трансністрії № 23)⁵¹.

У Вінницькому регіоні Трансністрії з вересня 1941 р. до вересня 1942 р. (далі у тексті – початковий період окупації) функціонувало до 165 гетто, колоній, таборів, в'язниць та інших місць фіксованого утримання євреїв: найбільша кількість – у повіті Могилів – 78 (включаючи табір у Сказинцях); у повіті Жугастру – 23 (включаючи табір-тюрму в містечку Вапнярка Томашпільського району); у Бершадському, Ободівському, Ольгопільському, Чечельницькому районах, що увійшли до складу повіту Балта (Одеська обл.), – 41; у повіті Тульчин – 21⁵².

Геттоїзація сама по собі була головною формою дискримінації євреїв румунською владою та з її перших кроків супроводжувалася брутальним порушенням прав людини, жорстоким режимом утримання та ізоляції євреїв.

Наказами та розпорядженнями румунської окупаційної влади, зокрема наведеним вище наказом губернатора Трансністрії № 23, євреїв позбавляли тих мінімальних прав, які мало місцеве неєврейське населення. Одним із перших заходів, що характеризував правовий статус євреїв, була їх окрема реєстрація та ідентифікація, спеціальний облік. Періодично здійснювалася ревізія євреїв, що утримувалися в гетто, колоніях і таборах⁵³. Діяли обмеження на пересування євреїв у межах гетто – вони не мали права виходити з помешкань до 12-ї години⁵⁴.

Жандармерії та місцевій поліції наказувалося суворо контролювати режим утримання в гетто шляхом чергувань на перехрестях

51. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1514, арк. 234.

52. ДАВіО, ф. Р-2998, оп. 3, спр. 13, арк. 5 зв.—6 зв., 9 зв.—10 зв., 11–12 зв., 25 зв.—26 зв., 29 зв.—32, 37 зв.—39 зв. Левит И. Пепел минувшего стучит в наши сердца. – Кишинев, 1997. – С. 9.

53. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 1–495; там само, спр. 10, арк. 1–27; там само, ф. Р-1420, оп. 1, спр. 1, арк. 91; там само, ф. Р-1496, оп. 6, спр. 5, арк. 80 зв.; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 70, арк. 1–62; там само, ф. Р-3422, оп. 2, спр. 1, арк. 1–14.

54. Державна наукова архівна бібліотека, інв. № 2986.

доріг та патрулювання, не дозволяти євреям виходити з гетто, окрім тих, хто працював на підприємствах. Передбачалося, що всіх утікачів з німецької території буде повернуто назад, що означало їхню загибель⁵⁵. Вживалися заходи щодо обмеження контактів місцевого населення з євреями. Наказами префектів суворо заборонялося надавати допомогу євреям, що утримувалися в гетто й таборах⁵⁶.

Євреї піддавалися моральному тиску та соціально-економічній дискримінації. В архівних документах зафіксовано вимоги щодо обов'язкового носіння євреями на одязі відмітних знаків у вигляді шестикутної зірки Давида⁵⁷.

Із самого початку окупації змінювався правовий статус нерухомого майна, що перебувало у власності євреїв: їх позбавляли права володіння та користування цим майном; при виселенні в гетто у євреїв відбирали худобу⁵⁸.

Особливому контролю з боку румунської влади та румунської жандармерії підлягало вилучення у євреїв грошей, золота, срібла, виробів з дорогоцінних металів⁵⁹.

При здійсненні соціально-економічної дискримінації єврейського населення досить популярними були такі заходи, як контрибуції, а також штрафи, начебто за порушення фінансового законодавства, якими регулярно обкладалися євреї. Контрибуції цинічно санкціонувалися як національний податок, розміри якого встановлювалися румунською владою⁶⁰.

55. ДАВіО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 10, арк. 151.

56. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 37, арк. 71–71 зв.

57. ГАРФ, ф. 7021, оп 54, д. 1272, л. 222. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 1–2, 4, 25, 139; там само, ф. Р-1496, оп. 6, спр. 6, арк. 80, 111; там само, ф. Р-1619, оп. 9, спр. 15, арк. 19, 21; там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 37, арк. 70–71 зв. Державна наукова архівна бібліотека, інв. № 2986.

58. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 32, 139, 291; там само, ф. Р-1496, оп. 6, арк. 30 зв.; там само, ф. Р-1619, оп. 2, спр. 7, арк. 1.

59. ДАВіО, ф. Р-1683, оп 2, спр. 854, арк. 3; там само, спр. 860, арк. 23, 46, 78; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 2991, арк. 1–10; там само, спр. 309, арк. 1–26; там само, спр. 310, арк. 1–22.

60. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 143; там смо, ф. Р-2383, оп. 1, спр. 1, арк. 1–207.

Дискримінація та пограбування євреїв мали місце при обміні радянських грошей на румунські леї та окупаційні марки (при курсі 1 марка – 20 крб.) З 10 жовтня до 31 грудня 1941 р. євреям, що проживали на території повіту Тульчин, гроші міняли з розрахунку 30% від встановленої норми⁶¹.

Інструкцією про організацію гетто в повіті Могилів заборонялася купівля-продаж продуктів через колючий дріт, яким було обнесене гетто, що прирікало в'язнів на голодну смерть⁶².

На відміну від решти населення, євреїв було позбавлено права на освіту. Навчання єврейських дітей, особливо в початковий період окупації, не допускалося ні в звичайних, ні в єврейських школах, за винятком школи-десятирічки у жмеринському гетто. На навчання не приймалися й діти з тих родин, що прийняли християнську віру під час окупації⁶³.

Євреям заборонялося дотримуватись релігійних обрядів, знову ж таки в початковий період окупації. Румунська влада проявляла нетерпимість, нехтування релігійними традиціями та канонами іудейської віри. Мали місце факти наруги над єврейськими святинями. Зокрема, у містечках Крижопіль, Чернівці, Тульчин, Ямпіль румуни знімали надгробні плити з могил на єврейських кладовищах та виствеляли ними пішохідні доріжки. Задokumentовано факти знущань над сувоями Тори⁶⁴.

Отже, з позиції компаративного аналізу зауважуємо: якщо в німецькій зоні окупації дискримінація євреїв була тільки етапом на шляху тотального винищення єврейської людності, то в румунському

61. ДАВіО, ф. Р-1529, оп. 6, спр. 9, арк. 69; там само, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 1, арк. 1. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 837, арк. 14.

62. ДАВіО, ф. Р-2886, оп. 1, спр. 1, арк. 4; там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 80, арк. 199; там само, ф. Р-3260, оп. 3, спр. 5, арк. 9–10.

63. ДАВіО, ф. Р-1619, оп. 9, спр. 15, арк. 34.

64. ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 7, спр. 91, арк. 64–65; там само, спр. 182, арк. 18, 40 зв., 66; там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 2, арк. 1–12; там само, спр. 15, арк. 9–11; там само, спр. 11, арк. 1–12. Особистий архів автора, оп. 1, спр. 10, арк. 1–48.

форматі їх дискримінація приводила до брутального нехтування правами людей.

Саме вигнання євреїв з країни було головним інструментом запровадженої політики «етнічного та політичного очищення». Кінцевою ж метою режиму Антонеску була депортація євреїв за Південний Буг, у зону німецьких інтересів⁶⁵.

Щойно отримавши за Тигінською угодою контроль над цією територією, коли переправи на Дністрі опинилися в руках румунської окупаційної влади і стало можливо вислати бессарабських та буковинських євреїв без погодження цього питання з німецькими союзниками, румунська влада над Трансністрією давала можливість Антонеску влаштувати там, образно кажучи, «звалище» для бессарабських та буковинських євреїв, небажаних в Румунії груп населення, а відтак «найкращим» рішенням буде подальше витіснення їх на схід. На той час у плани румунського уряду все ще входила їхня депортація за Буг⁶⁶.

У серпні 1941 р. Антонеску зібрав у Тигіні губернаторів Бессарабії – Георге Войкулеску, Буковини – Корнелія Колотеску (на той час – повноважні представники), Трансністрії – Георга Алексіяну й дав точні інструкції щодо «належного способу» евакуації євреїв до Південного Бугу⁶⁷.

Ще до утворення Трансністрії, не маючи куди вислати євреїв, румунська жандармерія влаштувала транзитні табори для бессарабських євреїв у Вертюжанах та Маркулештах. У першій декаді вересня було ліквідовано тимчасові табори в Лімбеній Ной, Рауцеле, Ришканах, Фалештах: євреїв відправили в Маркулешти, де було утворено великий збірний табір.

65. Докладна інформація з цього питання міститься в матеріалах допиту віце-прем'єра Румунії Міхая Антонеску. Див. USHMM, RG 25.004 M. (Serviciul Român de informații), reel 24.

66. Dallin A. *Odessa, 1941–1944: A Case study of Soviet Territory under Foreign Rule.* – Iasi, Oxford, Portland: The Centre for Romanian Studies, 1988. – P. 59.

67. USHMM, RG 25.004 M (Serviciul Român de informații), reel 31, file 40610, vol. 43. – P. 14, 16, 19.

У Північній Буковині тимчасові єврейські табори функціонували в Новоселиці, Сокирянах, Сторожинці, Герце, Чудеї, Садгорі, Лужанах та інших населених пунктах. Згодом їх також було ліквідовано, і буковинських євреїв сконцентровано у транзитних таборах в Сокирянах та Єдинцях. У зазначених вище місцях концентрації євреїв на кінець серпня 1941 р. утримувалося понад 50 тис. євреїв. Середня кількість євреїв у таборах становила: в Єдинцях – 10 тис., у Сокирянах – 21 тис., у Вертюжанах – 23 тис.⁶⁸ У зазначених таборах того часу утримувалося до 80 тис. євреїв, деякі з них відігравали роль місць винищення, де від голоду та хвороб, знущань румунських жандармів загинуло до 25 тис. євреїв⁶⁹.

Відповідальність за депортації лежала на підрозділах 3-ї румунської армії генерала Думітреску, 4-ї – генерала Чуперки і персонально на генералові Топорі, який мав у румунській армії найвищий юридичний статус – *marele pretor* – саме йому було доручено координацію депортацій, що відбувалися під пильним оком шефа контррозвідки румунської армії Петреску⁷⁰.

Першими депортували євреїв Бессарабії, потім – Північної Буковини. Виселення з Бессарабії почалися з 12 вересня 1941 р., 12 жовтня того ж року – з Північної Буковини і тривали по вересень 1942 р. Спробу запобігти депортаціям зробив Вільгельм Фільдерман – єврейський громадський діяч, голова Федерації єврейських громад Румунії. Він звернувся до диктатора Антонеску з проханням припинити депортації, що призводять до смерті ні в чому не повинних людей. Проте це не принесло результату⁷¹.

12 вересня 1941 р. депортацією до Південного Бугу бессарабських євреїв, жителів придністровських містечок і сіл, із найбільшого

68. Ianid R. The Antonescu Era. // The Tragedy of Romanian Jewry. / Ed. by R. L. Braham. – New-York: The Rosental Institute for Holocaust Studies, 1994. – P. 148.

69. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 1, спр. 1239, арк. 1. Дусман Л. Помни! И не повтори. – Одесса: Друк, 2001. – С. 189.

70. Evreii din România în anii 1940–1944. Problema Evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri. / Ed. by L. Benjamin. – Vol. III, part I. – doc. 373. – P. 48.

71. Carp M. Cartea Neagră. Suferintele evreilor din România 1940–1944. – Vol. 3. – P. 101, 189–190.

табору у Вертюжанах розпочався перший, найважчий і найтрагічніший, вже трансністрійський етап депортацій⁷².

Трагедія депортованих бессарабських та буковинських євреїв відбувалася вже дорогою до Трансністрії. Йшли пішки (в особливих випадках для хворих, літніх людей, жінок з маленькими дітьми дозволялося брати підводи), середньоденний перехід становив до 30 км, привали були досить короткими. Начальники колон з числа румунських жандармів отримували право розстрілювати тих, хто не витримував темпів руху. Поки люди дійшли до Бершаді, Могилева, Томашполя, Брацлава, Ободівки та інших міст і сіл румунської зони окупації Вінницької області, тисячі депортованих загинули. Вбивали хворих, виснажених, тих, хто відставав від численних колон, літніх людей, жінок з маленькими дітьми. Трупі закопували в придорожніх ямах, а то й зовсім кидали на полі, на узбіччях доріг.

За розпорядженням коменданта табору у Вертюжанах полковника Василе Агапіє табірних євреїв збирали в колони по 1600 осіб і переправляли через Дністер по 800 осіб на день. На кожен таку колону передбачалося 6–8 візків для перевезення старих, хворих і дітей. За декілька днів уздовж шляху до річки були викопані ями, розраховані на 100 трупів кожна. Румунські жандарми збирали біля ям тих, хто відставав від колон. Їх розстрілювали на місці. Кожного другого дня, після того як колона вигнанців вирушала до Дністра, румунські жандарми та місцеві жителі ховали померлих. У Косеуцах по колонах євреїв, що ночами переправлялися через Дністер, румунські жандарми відкривали вогонь з кулеметів. Уражені кулями люди падали у річку. Депортованих євреїв скидали з барж, паромів, човнів. Примушували переходити річку вбхід, наперед знаючи, що вони потонуть.

Шлях між Вертюжанами та Косеуцами напроти Ямполя був усіяний трупами тих, хто не мав сили дістатися до прикордонного пункту. 8 жовтня табір у Вертюжанах перестав функціонувати. Тільки

72. Carp M. Cartea Neagră. Suferintele evreilor din România 1940–1944. – Vol. 3. – P.128.

в листопаді 1941 р. окремі в'язні дісталися до Ободівки та інших населених пунктів Вінницької області⁷³.

Зі спогадів колишнього малолітнього в'язня копайгородського гетто бессарабського єврея Якова Гільскера (мова рос.):

Ночью нас разбудили окрики румынских жандармов: «Жиды, живо на паром». На сборы ушло совсем немного времени – жандармы все время нас подгоняли. И вот мы на берегу Днестра. Плыли долго, очень хотелось спать. Проснулся от грубых криков и ударов нагайкой. Это нас сгоняли с парома. Потом были грязные казармы в Могилеве, где мы заночевали, спали на нарах одетые. И снова дорога... Гонят нас, как скот, под конвоем. Иногда к нашей колонне подбегали местные крестьяне – меняли продукты на вещи. Мама обменяла отцовскую сорочку на буханку хлеба. Привалы устраивали на открытых местах. Стоило отойти на шаг от колонны или приблизиться к ней крестьянам, жандармы открывали огонь. В одну из таких жандармских акций были убиты мои отец и мать. Я осиротел... Тетя Хана, мамина старшая сестра, с которой я остался, решила отправить меня в Копайгород, где жили мои дедушка и тетя, там мне предстояло пережить оккупацию...⁷⁴

Депортації до Трансністрії супроводжувалися пограбуванням євреїв, грабували всюди – дорогою на переправи, в місцях концентрації – офіційно та неофіційно. Таким офіційним «грабіжником» став Національний банк Румунії, який обмінював євреям румунські гроші (леї) на особливі німецькі банкноти – окупаційні марки, які перебували в обігу тільки на окупованій території, за найнижчим курсом; відбирали цінності за найнижчу плату, а іноді – без будь-якої компенсації. Водночас величезні суми грошей осідали в кишенях

73. Сап М. Cartea Neagră... – Vol. – P. 123, 130–131, 176. Ancel J. Transnistria 1941–1942... – Vol. 3. – P. 135–137. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Весник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев. – Черновцы, 1991. – Вып. 1. – С. 55.

74. ДАВіО, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 4, арк. 17–19.

корумпованих румунських чиновників. Переважна більшість депортованих залишалися без будь-яких засобів до існування. У колонах, гнаних до Трансністрії, почалися епідемії тифу, дизентерії та інших інфекційних захворювань. На стоянках румунські жандарми грабували, гвалтували молодих єврейських жінок та дівчат⁷⁵.

У жовтні 1941 р. почалася планомірна депортація з Буковини та Хотинщини, з великого транзитного табору в Маркулештах, де були сконцентровані євреї з тимчасових таборів у Лимбеній Ной, Радауце, Ришканах, Фолештах⁷⁶.

У Маркулештах вигнанців тримали недовго, але під охороною жандармів гнали до дністровських переправ – у містечко Пезин і с. Косеуци, а далі – на Ямпіль, в гетто, табори, поселення румунської зони окупації Вінницької області. Пішки треба було пройти десятки кілометрів⁷⁷.

На початку жовтня 1941 р. під конвоюванням 60-ї поліцейської роти почалися депортації в'язнів секурянського та єдинецького таборів, де на той час утримувалося близько 30 тис. євреїв. До переправ через Дністер в Атаках та Косеуцах в'язням цих таборів довелося пройти в неймовірно важких умовах десятки кілометрів. Румунські жандарми Рошка та Попович розстріляли на трасі Єдинці – Косеуци – Секуряни по 500–600 євреїв кожний. Ті, хто вижив, дійшли до Вінницького регіону Трансністрії⁷⁸.

На станції Маркулешти та Атаки прибували товарні потяги з євреями з губернаторства Буковина, з південної Буковини – Кимпулунга, Сучави, Радеуц у Трансністрію було відправлено понад 21 тис. євреїв, з чернівецького гетто – понад 28 тис., з повіту Дорохой – понад 9 тис. Оскільки євреїв з Буковини та повіту Дорохой доставляли до місць депортації залізничним транспортом, у них було більше можливостей

75. Butnaru I. *The Silent Holocaust Romania its Sews.* – New York, 1992. – P. 114, 117.

76. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 56, арк. 1–52; там само, спр. 57, арк. 1–8 (списки депортованих євреїв).

77. Carp M. *Cartea Neagră...* – Vol. 3. – P. 130–131.

78. Stoenescu A. *Armata, Mareșalul și Evreii.* – București: RAO, 1998. – P. 332–333.

зберегти коштовності, але щоб вигнанці не могли вивезти свій багаж, їм заборонялося наймати підводи. Депортації супроводжувалися пограбуванням і розоренням майна. Залишені євреями будинки, відповідно до румунського законодавства, переходили у власність держави. Дорогами депортацій у буковинських євреїв забирали коштовності – без всякої компенсації. Переважна більшість депортованих залишилася без засобів до існування. Губернатор Буковини Корнелій Колотеску доповідав у Бухарест (до Генштабу) 2 листопада 1942 р. про депортацію з губернаторства близько 90 тис. євреїв та заміну їх на підприємствах Буковини⁷⁹.

Натомість результативним було звернення на адресу Антонеску міського голови Чернівців Трайана Поповича, який протестував проти депортацій євреїв з гуманних міркувань, відмічаючи її нецільність. Він вимагав залишити в Чернівцях євреїв, праця яких була корисною для румунської економіки. Списки тих, хто залишався, складали керівники єврейських організацій. Корумпована румунська влада охоче брала хабарі, і можна було сподіватися на позитивне вирішення питання... Зрештою в чернівецькому гетто залишили близько 20 тис. євреїв⁸⁰.

Восени 1941 р. – взимку 1941–1942 рр. у Трансністрію було депортовано близько 75 тис. євреїв з Буковини. До Вінницького регіону дійшло лише 45 тис. буковинців, кожен другий загинув у транзитних таборах або дорогою до Трансністрії⁸¹.

Для переходу із західного на східний берег Дністра румунська адміністрація визначила п'ять переправ – п'ять пропускних пунктів

79. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 17, арк. 296; там само, спр. 56, арк. 1–52; там само, спр. 57, арк. 1–8 (списки депортованих євреїв). Carp M. *Cartea Neagră...* – Vol. 3. – P. 187. Butnaru I. *The Silent Holocaust Romania its Jews.* – P. 114–117.

80. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 156, арк. 1–86. Службова записка від 12 жовтня 1941 р., надіслана Міхасм Антонеску генералові К. Василіу, Державному секретарю Міністерства внутрішніх справ, щодо зловживань, допущених під час депортації 1941 та 1942 рр. (Див. USHMM, RG 25. 00M (Serviciul Roman de Informatii), reel 13, file 2157/82. – P. 38. Popovici T. *Spovedania.* – Bucuresti, 2000. – P. 90.

81. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 1, спр. 244, арк. 1; там само, оп. 3, спр. 10, арк. 72, 224, 226, 230. Carp M. *Cartea Neagră...* – Vol. 3. – P. 187.

(Могилів, Ямпіль, Рибниця, Яска, Тирасполь), до яких було вислано понад 119 тис. депортованих євреїв. Пункти з найбільшою пропускною здатністю знаходилися на території Вінницької області: Могилів із зонами розміщення в населених пунктах Митки (повіт Могилів), Печера, Рогізна (повіт Тульчин); Ямпіль – із зонами розміщення у населених пунктах Баланівка, Ободівка (повіт ЖугаSTRU). Через пропускний пункт Могилів восени 1941 та взимку 1941–1942 рр. пройшло понад 56 тис. депортованих євреїв, через Ямпіль – понад 35 тис. У листопаді 1941 р. в донесенні інспектора жандармерії до штабу 4-ї румунської армії повідомлялося, що для євреїв, які прибули через пункт переходу Могилів, єврейські гетто були створені в населених пунктах Лучинець, Горай, Карішків, Копайгород, Митки; через пункт переходу Ямпіль – у населених пунктах Баланівка, Ободівка, Торканівка, Жабокрич, П'ятківка, Бершадь, Войтівка, Устя, Маньківка⁸².

Найбільше депортованих євреїв у румунській зоні окупації Вінницької області пройшло через Могилів – близько 56 тис. та Ямпіль – 35,3 тис., що в сумі складає 91,3 тис. депортованих до Вінницького регіону Трансністрії до кінця 1941 р.⁸³

Депортації в румунську зону окупації Вінницької області тривали до осені 1942 р. У гетто й табори повіту Тульчин (Ладжинські каменоломні), у табір-гетто містечка Печера румунська влада відправила близько 400 євреїв, депортованих з румунського повіту Дорохой, близько 4 тис. – з Чернівців⁸⁴.

У вересні 1942 р. з румунського табору для політичних Тиргу-Жиу, а також заарештованих у Румунії за участь у комуністичному та демократичному русі відправлено до тюрми у Вапнярку Томашпільського

82. ДАВО, ф. Р-2242, оп. 4, спр. 5, арк. 3; там само, оп. 1, спр. 1070, арк. 117–131. Carp. M. Cartea Neagră... – Vol. 3. – P. 319–320. Ioanid R. The Holocaust in Romania... – P. 179.

83. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1070, арк. 117–131. Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust. / Selected and edited by J. Ancel. – Vol. 12. – New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1987. – P. 216, 228.

84. Carp M. Cartea Neagră... – Vol. 3. – P. 231–232.

району (повіт Жугастру) 1 046 заарештованих та ув'язнених. Зокрема з Чернівців – близько 500 євреїв, яких доправили до таборів у повіті Тульчин, а звідти – у табори на транзитному шляху IV, що знаходилися на «вінницькій» ділянці IV Берлінської автостради, де вони майже всі загинули⁸⁵.

У сукупності в румунську зону окупації Вінницької області депортовано понад 100 тис. євреїв, у т. ч. найбільшу кількість буковинських євреїв вислано в повіт Могилів⁸⁶.

Отже, депортації через Дністер були черговим етапом геноциду проти євреїв, що в румунському форматі супроводжувалися брутальним нехтуванням правами людини, хворобами та голодною смертю.

З важких шляхів депортацій, що мали трагічні наслідки, євреї поповнювали гетто, табори, колонії румунської зони окупації. Період перебування в них був найтривалішим та найважчим етапом Голокосту в румунській зоні окупації в 1941–1942 рр., до того ж обтяжений епідеміями висипного та черевного тифу, дизентерії, туберкульозу та інших інфекційних хвороб.

Епідемії вразили трансністрійські гетто, табори та колонії восени – взимку 1941–1942 рр., навесні 1942 р., як наслідок важких та тривалих шляхів депортацій, недоїдання, скупченості у проживанні, антисанітарії. Спровоковані румунською окупаційною владою епідемії поширювалися на всі повіти румунської зони окупації, а відтак розглядаються як соціальне лихо величезних масштабів.

Спалах епідемії був неминучим: депортовані бессарабські та буковинські євреї захворіли ще під час перебування в транзитних таборах на бессарабському березі: хвороби поширювалися та посилювалися на шляхах депортації. Місця розташування депортованих

85. Саг М, *Cartea Neagră...* – Vol. 3. – P. 439–442.

86. ДАВіО, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 31, арк. 42, 53, 101, 125, 132; там само, спр. 35, арк. 14, 29, 54. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1070, арк. 117–131. ДАЧО, ф. Р-307, оп. 1, спр. 244, арк. 4; там само, оп. 3, спр. 10, арк. 202; там само, спр. 17, арк. 296; там само, спр. 244, арк. 1–4, там само, спр. 283. арк. 1–1081. AnceI J. *Transnistria 1941–1943...* – Vol. 1–3. – P. 515, 517, 519. Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust. / Selected and edited by J. AnceI. – Vol. 5. – P. 216, 228.

євреїв у Трансністрії зовсім не були підготовлені для проживання такої кількості людей. У містечках, селах, куди розселяли вигнанців, не було ані водогону, ані громадських лазень. Тих, кому не вистачило місця в тісних глинобитних селянських хатах, розміщували в порожніх стайнях, сараях та корівниках. Поки у вигнанців залишалося щось із речей, їх обмінювали на продукти харчування, далі – голод...

Переносниками тифу та інших інфекційних хвороб румунська влада вважала дітей, що жебракували. Вони не носили на одязі шестикутну зірку і могли вільно пересуватися. Просити милостиню взагалі було заборонено, як дітям, так і дорослим. Ті, кого за цим заняттям заставали румунські жандарми, отримували по 25 ударів гумовою палицею. Мали місце випадки, коли й розстрілювали на місці, про що свідчать документи усної історії⁸⁷.

Психологічний стан, в якому опинилися депортовані євреї, характеризується не інакше як шок, що послабив їх опірність. Хвороби, голод вразили найслабших – дітей, підлітків, літніх людей. Понад 30 тис. людей, які захворіли на тиф, не пережили зиму 1941–1942 рр.

Зі спогадів жительки с. Крушинівка Бершадського району Євдокії Ужвак:

Одного разу, це було пізньої осені 1941 р., до мене постукався молодий хлопець, єврей, звали його Яша. Він запропонував купити у нього пальто. Я відповіла, що і так дам йому поїсти, безоплатно. Він став приходити щодня, упродовж двох тижнів, а потім десь дівся. Я подумала, що він захворів, взяла сухарі, печену картоплю і пішла до колгоспної ферми, де жили переселенці, шукати хлопця. Але Яші вже не було серед живих. А те, що я побачила, змусило мене здригнутися та закричати. У корівнику на солом'яній підстилці ворушилися якісь чорні опухлі істоти, а поряд з ними лежали задубілі трупи. Я хутко вибігла з корівника, боялася, щоб мене

87. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 219–220. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 695, арк. 81. ДАЧО, ф. Р-653, оп. 4, спр. 5, арк. 56–60.

*не побачили румуни. Ця страшна картина у мене досі перед очима...*⁸⁸

До кінця 1941 р. губернатор Трансністрії Алексіяну вимушений був доповісти прем'єр-міністру Антонеску про утримання євреїв у гетто, колоніях і таборах:

*Розміщення євреїв здійснюється у найгірших умовах: їх втискували у стайні, корівники по 200–300 людей у невеликій за розміром приміщенні, по 20–30 чол. підселяли у кожний з приватних будинків. Бруд у тих місцях та навкруги – страшний. Відсутність елементарних гігієнічних умов, продовольства, холод та голод викликали епідемію тифу, є загроза її поширення в країні...*⁸⁹

Губернатор висловлював занепокоєння, оскільки епідемія могла перекинутися і на румунських жандармів, які охороняють гетто, колонії та інше неєврейське населення.

Через величезну скупченість, відсутність елементарних умов для життя в гетто й таборах, колоніях Бершадського та Ободівського районів Вінницької області був найвищий рівень смертності від тифу, дизентерії та інших інфекційних хвороб. У Бершаді загинуло близько 8 тис. євреїв, у колоніях району – понад 17 тис.⁹⁰ У с. Устя якнайменше померло 1600 з 2500 депортованих євреїв⁹¹.

Про тогочасні події свідчить чернівецька єврейка Саллі Фішер (рос. мова):

88. ДАВіО, газетно-журнальний фонд, газета «Шабат». – 1992. – № 10.

89. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 4, спр. 5, арк. 4; там само, спр. 10, арк. 27. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в історії євреїв. – К., 1990. – С. 143.

90. За документами НДК (ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1242, лл. 7, 129 об. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 10, арк. 27, 90–94; там само, спр. 110, арк. 95–95 зв.; там само, спр. 675, арк. 50) зазначається, що в гетто м. Бершадь з кінця 1941 р. до весни 1942 р. від тифу померло 13 500 євреїв. Ця цифра вважається завищеною (А. Крутлов, А. Уманський, Н. Щупак. Холокост в Україні: Рейхскомиссаріат «Україна». Губернаторство Трансністрія. – С. 88, 101, 265). Вище ми навели цифри, які вважаємо більш реальними. Про смертність у гетто Бершаді див. показання колишнього керівника гетто В. Гольденберга у судовому процесі над 38 румунськими злочинцями у Бухаресті 19 травня 1945 р. (газета «Правда». – 1945. – 19 травня.).

91. Про померлих у с. Устя див. Carp M. Cartea Neagră... – Р. 278.

...Позади осталось черновицкое гетто. Через некоторое время нас погрузили в вагоны и отправили в Бессарабию, в лагерь Маркулешты, а оттуда под конвоем румынских жандармов – в Украину, в Винницкую область. Сколько километров мы прошли... Иногда сердобольные сельчане выносили нам еду, жалели нас. А колонна редела – нас становилось все меньше и меньше. Люди умирали на полях и дорогах, там их и хоронили, а чаще трупы оставляли непогребенными. Оставшиеся в живых дошли до Бершади. Но там уже скончалось много высланных. Тогда нас отправили в с. Яланець, в 7 км от местечка. Там же поместили в большой сарай, бывший коровник, и оставили без воды и еды. Было очень холодно. Почти сразу же началась эпидемия тифа, которая унесла большую часть людей. Умерла моя мама Рахель Касриловна, 1889 года рождения. Я в это время уже болела тифом, была без сознания. Отец мой держался, выходил меня: поил кипятком, ходил в село и выменивал последнюю одежонку на еду. Он спас меня от верной смерти⁹².

До Ободівки приганяли євреїв, що утримувалися в бессарабських пересильних таборах у Маркулештах та Вертюжанах. Ті, хто порівнював умови перебування у цих таборах, знаходили Ободівку ще жахливішою. «Через бруд, нестачу житлових приміщень, їжі, медикаментів та іншого необхідного для нормального життя тиф досягнув величезних масштабів, інфікуючи армію і місцеве населення», – писав у своєму повідомленні один із командирів жандармської роти⁹³. Епідемії супроводжував голод, румунська жандармерія дозволяла купувати продукти харчування тільки за золото або срібло, дорогоцінне каміння⁹⁴. У містечку та навколишніх селах від тифу та голоду

92. ДАВіО, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 27, арк. 57.

93. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 4, спр. 10, арк. 27, 39.

94. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1259, лл. 13, 14. Фишер Ю. Транснистрия: забытое кладбище... – С. 77–79.

померло понад 10 тис. євреїв, переважно депортованих з Бессарабії та Північної Буковини. Дорогою до Ободівки загинуло до 1 тис. чернівецьких євреїв, у самій Ободівці за 8 місяців – 5 тис. У с. Павлівка з 1005 пригнаних євреїв, до березня 1942 р. померло 892, у с. Буди з 1,2 тис. депортованих – близько 1 тис., у с. Цибулівка з 2 тис. – 1820⁹⁵. Серед померлих від голоду та тифу були рабини та їхні родини, які за життя як могли підтримували своїх одновірців. Не пережив зиму 1941–1942 рр. сторожинецький рабин Іцхак із Озаринців, із «боянівської династії», з дружиною та дітьми. Вивозити на цвинтар тіла померлих не було кому, їх ховали аж у квітні 1942 р.⁹⁶

Близько половини депортованих євреїв, а також євреїв-біженців з Кодими та Піщанки померло в Чечельницькому районі (повіт Балта), населення якого налічувало 25,7 тис. людей. Такий самий високий рівень смертності серед місцевих та депортованих євреїв був і в Ольгопольському гетто⁹⁷.

Головний лікар повіту Балта в інформаційному повідомленні, надісланому до префектури, стверджував, що епідемія висипного тифу в Ободівці та окрузі пояснюється недолугістю претора, який наказав розмістити депортованих євреїв у селянських хатах, не забезпечивши виконання наказу про санобробку. Головлікар визначив, що однією з причин зростання захворюваності у населених пунктах повіту Балта є пересування євреїв з гетто Любашівки, Бершаді та Ободівки, підкреслив крайню потребу у проведенні дезінфекції⁹⁸.

Епідемія тифу вразила повіт Могилів – район Трансністрії з найвищою концентрацією єврейського населення. З майже 15 тис.

95. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1242, лл. 125–125 об.; там само, д. 1259, л. 14. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 219–220.

96. 100 єврейских местечек Украины: исторический путеводитель. – Выпуск 2. Подолия. – СПб, 2000. – С. 553–554.

97. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 710, арк. 13, 20–21; там само, оп. 4, спр. 10, арк. 27, 39. The Yad Vachem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust. / Ed. by G. Miron. – Vol. 2. – P. 542–543. 100 єврейских местечек Украины... – С. 389–390. (Чечельник), 560 (Ольгополь).

98. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1070, арк. 117–131; там само, оп. 4, спр. 10, арк. 27, 39; там само, спр. 710, арк. 13, 20–21. Фішер Ю. Трансністрія: забытое кладбище... – С. 77–79.

євреїв, що утримувалися в могилівському гетто, близько 7 тис. хворіли тифом. Украй висока щільність населення містечка Шаргород, нестача продуктів, мила, чистої води (у містечку було всього 4 крилиці), палива; жорстокі морози зими 1941–1942 рр. стали причиною епідемії тифу, що забрала близько 2 тис. єврейських життів, переважно із середовища депортованих євреїв, здебільшого із буковинської Сучави⁹⁹.

У містечку Лучинець, де було утворено гетто для місцевих та депортованих євреїв, особливо високим був рівень смертності серед дітей. Смертність спричинили голод та хвороби: тиф, дизентерію, туберкульоз. Упродовж зими дитяче населення гетто скоротилося більш як наполовину (з 250 до 116)¹⁰⁰. У копайгородському гетто, у якому було сконцентровано до 6 тис. місцевих та депортованих євреїв, від тифу та пневмонії померло 2,8 тис.¹⁰¹ У повіті Жугастру епідемія тифу мала місце у Крижополі, який служив пересильним пунктом для тисяч бессарабських євреїв. Їх розміщували у великій будівлі залізничного клубу, де багато з них померло від висипного тифу¹⁰².

Якщо на початок окупаційного періоду німецька влада висловлювала невдоволення румунам з приводу стихійного характеру знищення євреїв, а також намір скоріше позбутися величезних партій депортованих, то вже на початку 1942 р. вони напряду вказували своїм румунським союзникам, що ті відстають із втіленням у життя «остаточного вирішення єврейського питання». Скупчення близько 60 тис. євреїв, що утримувалися в гетто, таборах та колоніях повіту Тульчин, на кордоні з німецькою зоною окупації, серйозно непокоїло службу безпеки охоронного району ставки Гітлера «Вервольф», що знаходилася за 8 км на північ від Вінниці. Керівник відділення

99. ДАВіО, ф. Р-2358, оп. 7, спр. 48, арк. 75; там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 22, арк. 13 зв; там само, спр. 314, арк. 73; там само, спр. 694, арк. 1–171; там само, спр. 704, арк. 1, 16; там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 633, арк. 24–25 зв., 40–42. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1070, арк. 202. 100 єврейських містечек України... – С. 540.

100. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1239, л. 60. Ioanid R. The Holocaust in Romania... – С. 221.

101. ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 423, 425.

102. Pinkas Ha-Kehilot Romania. Vol. 1. – P. 508–509. 100 єврейських містечек України... – С. 540.

поліції безпеки у Вінниці оберштурмфюрер Зальманціг вкотре дорікав румунським союзникам, що ті дійсно прирекли євреїв на голодну смерть і смертельні хвороби, оскільки «боятися розстрілів за німецьким зразком», хоча в принципі визнають необхідність «остаточного вирішення єврейського питання». Німецька влада ухвалила рішення про посилення прикордонної варти. Євреїв, що намагалися перейти кордон, розстрілювала поліція безпеки¹⁰³.

Джерелом захворюваності на тиф та інші інфекційні хвороби в повіті Тульчин був табір-гетто в містечку Печера. За документами НДК з 11 тис. євреїв, що пройшли через печерську катівню, загинуло понад 9 тис. Від тифу та голоду померло 539 євреїв, жителів містечка Шпиків, що утримувалися у таборі-гетто с. Рогізна, згодом переведені до печерського табору-гетто¹⁰⁴. Масова смертність серед в'язнів табору стала наслідком тифу та найтяжчих умов утримання місцевих євреїв – з Тульчина, Тростянця, Брацлава, Ладжижина, Могилева-Подільського та інших містечок румунської зони окупації Вінницької області, а також депортованих.

Претор Шпиківського району підписав наказ про ізоляцію євреїв у печерському таборі-гетто від українського населення, за яким ще більше посилювалась охорона табору-гетто, оточеного високим кам'яним муром. Категорично заборонялося здійснювати обмін речей на продукти харчування, що для євреїв означало посилення голоду та вірну смерть. З 14 лютого 1942 р. табір-гетто піддали двотижневому карантину. «Оскільки нам відомо, що хворі на тиф євреї, – наказував префект повіту Тульчин Іон Лазар, – продають колгоспникам одяг за хліб, необхідно вжити належних заходів щодо їх віддалення, оскільки це сприяє поширенню хвороб». Разом з тим,

103. РГВА, ф. 1323, оп. 2, д. 230, лл. 3–4. ДАВіО, ф П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 7. Холокост. Енциклопедія. / Ред. У. Лакер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 552–555 (енциклопедическая статья Р. Йосеніда). Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінін: монографія. – Київ: Граніт, 2011. – С. 426.

104. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1258, лл. 2–2 об.; там само, д. 1268, лл. 4–4 об.; там само, д. 1341, лл. 172–173. ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 37, арк. 14.

вжиті заходи позитивних результатів не дали. Спровоковані окупаційною політикою румунської влади епідемії висипного та черевного тифу, дизентерії, туберкульозу та інших інфекційних хвороб поширювалися на інші райони повіту – Тульчинський, Тростянецький, Брацлавський. У цілому по повіту (окрім Печери) за період з 1 листопада 1941 р. по 15 лютого 1942 р. від тифу померло 728 осіб¹⁰⁵.

Про розмах епідемій інфекційних хвороб у Печері свідчить як повоєнна радянська, так і офіційна румунська документалістика. Спочатку в таборі масово помирали люди від спалаху епідемії тифу, потім від голоду, побиття, знущань румунських жандармів та українських поліцаїв, які в Печері вирізнялися особливою жорстокістю. Доведені до відчаю в'язні їли людські екскременти, непоодинокими були випадки канібалізму. Після звільнення Шпиківського району частинами Червоної армії під час ексгумації лише однієї з найбільших могил на табірному кладовищі виявлено близько 7 тис. трупів¹⁰⁶.

За даними звітів Головної реєстратури Губернаторства Трансністрія про розміщення та переміщення евакуйованих євреїв, датованих лютим – березнем 1942 р., у вересні 1941 р. – квітні 1942 р. загинуло понад 30 тис., переважно з числа депортованих євреїв¹⁰⁷.

У результаті високого рівня смертності серед єврейського населення в румунській зоні окупації Вінницької області, спричиненого епідеміями тифу та інших інфекційних хвороб, голодом, кількість місць фіксованого утримання єврейського населення скоротилася зі 165 (на кінець 1941 р.) – до 104 (на початок 1943 р.). Зокрема, на липень 1942 р. відбулося укрупнення гетто містечка Балки в повіті Могилів – за рахунок переміщення євреїв із сіл Войнашівка, Юліанівка, Степанки, Юзвинки, Гавришівка, хутір Мурафа. У гетто

105. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 150, 177, 366, 397, 399; там само, спр. 2466, арк. 5, 25; там само, спр. 1529, оп. 5, спр. 6, арк. 346–346 зв. ГАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 710, арк. 36.

106. ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 37, арк. 14; там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 15, арк. 9–11, 153–167; там само, ф. П-136, оп. 13, спр. 96, арк. 6–8, Особистий архів автора, оп. 1, спр. 10, арк. 1–48; там само, спр. 11, арк. 1–43; там само, спр. 13, арк. 1–7.

107. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1070, арк. 117–131. Carp M. Cartea Neagră... – Vol. 3. – P. 319–320.

с. Кузьминці цього самого повіту перемістили євреїв з гетто та колодній сіл Семенки, Слобода-Матейківська, Киянівка, Голубівка, Митки, Павлівка, Матейків; у колонію с. Примощаниця – із с. Мартинівка¹⁰⁸.

До кінця літа 1942 р. епідемія висипного та черевного тифу в гетто й таборах румунської зони окупації області пішла на спад і незабаром припинилася.

Безумовно, подальшому виживанню вцілілих під час депортацій епідемії тифу та інших інфекційних хвороб сприяли зміни в політиці румунської влади щодо євреїв. Тоді ж влітку 1942 р. диктатор Антонеску скасував депортації.

У подальших планах диктатури Антонеску була «нова єврейська політика», яку було повернуто з вигодою для Румунії, її престижу. Йдеться про використання єврейської праці, коли було вигідно зберігати євреям життя, «платну» редепортацію, допомогу євреям з боку благодійних, інших єврейських та неєврейських організацій, з якої Румунія теж мала неабиякий зиск.

Отже, 1942 р. – став роком скасування трансністрійських депортацій, вирішальним поворотним моментом, коли німецька та румунська політика спрямувалися в різні боки.

Висновки

Трансністрія стала кладовищем понад 250 тис. євреїв, депортованих з Бессарабії, Буковини, а також місцевих українських євреїв¹⁰⁹. Апелюючи до наявних архівних джерел, дозволяємо собі зробити припущення, що в румунській зоні окупації Вінницької області загинула переважна більшість депортованих євреїв – близько 40 тис. та

108. ДАВіО, ф. Р-2383, оп. 1, спр. 497, арк. 1–12; там само, ф. Р-2379, оп. 7, спр. 25, арк. 1–61; там само, ф. Р-2998, оп. 3, спр. 13, арк. 5 зв.—6 зв., 9 зв.—10 зв., 11–12 зв., 25 зв.—26 зв., 29 зв.—32, 37 зв.—39 зв. AnceI J. Transnistria 1941–1942... – P. 524.

109. Ці цифри ґрунтуються на звітах, надісланих урядами Бессарабії, Буковини, Трансністрії, які вони отримували від префектур. Саме з них відома кількість євреїв, яких було депортовано та які вижили в Трансністрії. Такі звітні дані румунська влада представляла, починаючи з 1 квітня 1942 р. Американський дослідник Раду Іоанід є прихильником також цієї оцінки єврейських жертв. (USHMM, RG 25.006 M, Архів МЗС Румунії, reel 10, file 21. – P. 289. R. Ioanid. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago: Ivan R, Dec, 2000. – P. 174.).

близько 20 тис. місцевих українських євреїв¹¹⁰. Це сталося в перед-трансністрійський період (липень – серпень 1941 р.), коли вже розпо-чалися депортації бессарабських та буковинських євреїв за Дністер.

Пом'якшення румунської антиєврейської політики аж ніяк не співвідносилось зі змінами позиції Антонеску та його оточення: він не переставав ототожнювати євреїв з «жидобільшовизмом», активно здійснював «деіудеїзацію», «етнічну пурифікацію» румунського суспільства шляхом його «очищення»: виселяючи євреїв до Трансністрії, з подальшою метою «викинути» їх за Південний Буг або на інші території, залежно від підсумків війни та вирішення пита-ння Німеччиною в загальноєвропейському масштабі¹¹¹.

Ревізія антиєврейської політики диктатури Антонеску, впрова-дження «нової єврейської політики» не мали на меті порятунок єв-реїв. Скоріше, це пояснюється збігом обставин. Лише тоді, коли поразки гітлерівської коаліції під Сталінградом та на Курській дузі стали абсолютно очевидними, а Червона армія, завдаючи нищівного удару, стрімко рухалася на захід, румунські правлячі кола гарячково почали шукати шляхи налагодження стосунків із західними союзни-ками по антигітлерівській коаліції. Депортації румунських євреїв до Трансністрії вже не відбувалися. Тим, хто вижив у трансністрійських гетто й таборах, дозволили повернутися додому – в Бессарабію,

110. В офіційній румунській документалістиці – у фондах префектур, претур, примарій зберігається чимало статистичних звітів, інших відомостей про кількість єврейського населення в місцях фіксованого утримання євреїв у румунській зоні окупації Вінницької області. Ми інтегрували в дослідницький процес списки в'язнів гетто, у яких є графа «звідки прибув», а відтак прийшли до висновку, що у переважну більшість списків внесено здебільшого прізвища депортованих євреїв. Здійснені нами підрахунки щодо місцевих євреїв (18–22 тис.) збігаються з висновком О. Круглова. (ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 1, спр. 1 (префектура Тульчин); там само, ф. Р-2383, оп. 2, спр. 164; там само, ф. 3095, оп. 5, спр. 20 (префектура Могилів); там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 81–86 (префектура Жугастру). Найбільш повно списки євреїв, що утримувалися в гетто, таборах, колоніях повіту Тульчин, Балта (Бершадський, Ободівський, Ольгопільський, Чечельницький райони Вінницької області) предствавлені в Держархіві Одеської облсті (ф. Р-2242, ф. Р-2243, ф. Р-2258, ф. Р-2264 області) ф. Р-2358 та ін.). Для підрахунків загиблих в період Голокосту в румунській зоні окупації Вінницької області ми використали першоджерела (акти та інші документи НДК) ДАВіО, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 216, 217, 218–220, 222, 270–271, 277, 279–283, 303, 308, 312, 317–319; там само, спр. 13, арк. 326, 340, 400–413, 423, 425). А. Круглов, А. Уманський, И. Щупак. Холокост в Украине: Рейхскомисариат «Украина». Губернаторство Транснистрия. – С. 90–91.

111. Ткач Е. Антииудаизм или пещерный мир. Кишинев, 1998. – С. 120.

Буковину, Румунію, з Трансністрії до Румунії вивезли дітей-сиріт. Отже, це був час, коли євреїв стали вважати можливим політичним капіталом, спроможним стерти деякі злочини минулого¹¹².

У підсумку головну відмінність антиєврейської політики Німеччини та Румунії ілюструє той факт, що найбільша частина трансністрійських євреїв вижила в період 1941–1943 рр. Дослідники, апелюючи до архівних джерел, зазначають, що кількість тих, хто вижив у Трансністрії, становила 53 519 євреїв¹¹³.

До кінця 1943 р. Трансністрія залишалася «єдиним острівцем життя» від численної єврейської спільноти, що знаходилася на окупованій країнами «Осі» території СРСР і України зокрема. У цьому унікальності та феномен Трансністрії, як зазначив у своєму дослідженні відомий історик-румуніст Д. Делетант: «...загибим це не може слугувати розрадою, але має величезне значення для тих, хто зміг повернутися додому навесні та влітку 1944 р.»¹¹⁴

Faina Vinokurova

THE HOLOCAUST BY BULLETS, FAMINE AND DISEASES: FATE OF THE JEWS IN TRANSNISTRIA IN 1941–1942

The article attempts to reconstruct the events of the Holocaust implemented by Romanian invaders in the territories occupied during World War II. A historical period covered by the research is a very important, yet little-known part of a systematic extermination of the Jews by the allies of Nazi Germany. Romania did not only fight the war as the Germany's ally, but also carried out its own war against Jews. The Romanian government followed their specific plan in the Holocaust implementation, which they carried out actively and independently. As a matter of fact,

112. Exterminarea evreilor romani i ucraineni in perioada antonesciana. – Bucuresti, 2002. – P. 40–41.

113. Відповідно до звіту генерального інспектора жандармерії генерала Василіу від 01.03.43 р. у Трансністрії проживало 43 519 депортованих євреїв (бессарабських – 11 683, буковинських та з Старого Королівства (Regato) – 31 141, місцевих українських євреїв – 8–10 тис.). (Centrul pentru Studiarea istoriei evreilor din Romania, doc. III/932. – P. 118.

114. Делетант Д. Трансністрія і румунське розв'язання «єврейського питання». // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. / За ред. Р. Брандона, В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 221–263.

Romanian anti-Jewish policy, unlike the German one, evolved and was transformed in line with the changes in military and political background of World War II.

Based on numerous archives, primarily on the state archive of Vinnitsa region, the article reconstructs the history of mass killings of the Jews which took place in the summer of 1941 in the South and South-West of Ukraine, particularly in Vinnitsa region, as well as such constituents of the Romanian Holocaust as deportations of Bessarabia and Bukovina Jews to Transnistria, particularly, to its Vinnitsa part. Around 100 000 Jews from the aforementioned areas were deported exactly to the South and South-West of Vinnitsa region. The author argues that, alongside shooting, such consequences of deportation as deaths from the outbreaks of typhoid and other infectious diseases also represent a significant factor in physical extermination of the Jews.

To sum up, the research focuses on the regionalization of the above-mentioned issues, which made it possible to determine typical manifestations of Romanian anti-Jewish policy and its peculiarities by using specific region-based examples.

Key words: the Holocaust, Transnistria, Romanian occupation zone, Romanian anti-Jewish policy, the concept of national extremism, typhoid outbreaks, Ghettoisation.